

Qua Jong

Het kwajong

2

Spion in het leven van mijn neefje

3

Kruimels op het internet

8

De grote verdwijning

12

Nu nog beter

15

Ik wil, ik wil ...

16

Nieuws

17

Maar we hebben het ze toch gevraagd?

18

Ik wil niet!

21

De vragen die Kristien Nys zich stelt

22

Colofon

24

@kindsamenleving

www.k-s.be

Het kwajong

“Kunnen we de twijfel toelaten en ons eigen werk in vraag stellen? Ik hoop het. Ik droom ervan.”

Bij Kind & Samenleving dromen wij van een wereld waar kinderen een steviger plek innemen. Waar ze serieus genomen worden. Waar we voorbij de eenvoud van de heldere richtlijnen ook durven zien dat er chaos in het leven is. Waar we kunnen zien dat fantasie en spel geniale manieren zijn om je de wereld te verbeelden én toe te eigenen. “Maar papa, jij kan toch een circusmeneer worden?”, geeft mijn 4-jarige dochter dan als carrièreadvies, in de volle overtuiging van haar eigen droom om circusmevrouw en mama van 5 kinderen te worden.

Kind & Samenleving verpakt die dromen in een no-nonsense aanpak, schenkt aandacht aan methodologische vereisten, probeert rekening te houden met alle stakeholders, blijft cijfermatig verantwoorden hoeveel kinderen we precies gezien hebben. Maar eigenlijk gaat het erom te zoeken naar hoe je het dichtst bij dat oorspronkelijke idee kan blijven.

Daarom blijven we het eerst en vooral ook benoemen: het ‘actorschap’ van kinderen en jongeren. Er zijn verschillende artikels in dit e-zine waar u dat met volle teugen kan opsnuiven: een fotoreportage van Min Sham, een artikel over het spel van kinderen op speelpleinen. Maar daarmee stopt het natuurlijk niet. Verwonderd en gecharmeerd zijn is belangrijk. De volgende stap is veel moeilijker, namelijk volwassenen overtuigen dat het zinvol is om het perspectief van kinderen echt mee in overweging te nemen. Het interview met Kristien Nys geeft daar een concrete invulling aan voor de opvoedingsondersteuning.

Ook in onze eigen praktijk moeten we soms stil staan bij dat actorschap. Onze stagiaire ploegde door de aannames bij participatief onderzoek en schreef er een kritisch stuk over: ‘Maar we hebben het ze toch gevraagd?’. Levert participatief onderzoek betere kennis op? Houdt participatief onderzoek meer rekening met kinderen en jongeren? Niet per se. En dat is het moeilijke.

Zijn we ten gronde bereid om in ons werk rekening te houden met het perspectief van kinderen en jongeren? Kunnen we daar de tijd en de ruimte voor bevechten? Kunnen we de twijfel toelaten die gepaard gaat met je eigen werk in vraag stellen? Ik hoop het. Ik droom ervan.

An Piessens, directeur Kind & Samenleving

Spion in het leven van mijn neefje

Hoe kinderen de wereld ordenen

Door Min Sham, vertaling Johan Meire

Dit foto-essay is overgenomen uit de eerste editie van Journal of Playwork Practice, een nieuw academisch tijdschrift dat gewijd is aan 'playwork', dat het spelen van kinderen ondersteunt. Het bevat zowel peer reviewed artikels als kortere, praktijkgerichte bijdragen over speel(plein)werk, jeugdwerk en aanverwante vormen waarbij spel ondersteund wordt.

Meer info en abonneren kan op http://www.policypress.co.uk/journals_jpp.asp

"Hou daarmee op!" "Leg dat eens terug waar het hoort!" Dat is wat ik het vaakst hoor als ouders uit Hong Kong spelen met hun kinderen. Ouders nemen spelen uit handen van hun kinderen en geven hen allerlei stap-voor-stapinstructies. Dus vroeg ik me af: hoe zou het eruit zien als wij volwassenen die controle loslieten, en kinderen lieten doen wat ze maar wilden?

Zo werd ik een spion in het dagelijkse leven van mijn neefje. In plaats van actief binnen te dringen in zijn wereld, zette ik een stap terug en observeerde. Zijn creativiteit verraste me. Elke plek en elk moment kon hij omvormen tot een spelkans. Nooit wist ik wat er nu weer stond te gebeuren. Wat hij nodig had om zijn eigen wereld te creëren? Een omgeving waar zijn manier om de wereld te bekijken, toegestaan en aanvaard werd. Een eenvoudig idee, maar voor sommige volwassenen wellicht moeilijk waar te maken?

Min Sham is een playwork trainer en freelance fotograaf in Hong Kong. Hij werkte de laatste zes jaar voor Playright Children's Play Association, die vormingen geeft voor het brede publiek, organisaties en beleidsmakers. Hij is ook studiofotograaf. Foto's nemen betekent voor Sham meer dan een beeld vastleggen: het vat het kostbare moment dat zich nooit meer zal voordoen.

Kind & Samenleving dankt Policy Press voor de toelating om dit artikel te vertalen en in QuaJong te publiceren.

Het originele artikel: Min Sham (2014), 'Seeing the world from a child's perspective', Journal of Playwork Practice 1 (1): 105-109.

Kruimels op het internet

Duidelijkheid is een must bij online hulp

Door Johan Meire

Voor kinderen en jongeren is het internet een plek van filmpjes, spelletjes en sociale netwerken. Websites die informatie of hulpverlening bieden, zijn doorgaans onbekend terrein. Om daar hun weg te vinden hebben ze dan ook veel meer nodig dan wat losjes uitgestrooide kruimels. Dat bleek ook uit de focusgesprekken die we voerden tijdens ons onderzoek om de hulplijn 1712 kindvriendelijk te maken.

Een hulplijn die er helemaal uitziet als een informatieve site met veel tekst is voor veel kinderen en jongeren iets vreemds. "Dat is niet voor ons", vinden ze dan. Heel vaak is dat het geval als een algemene 'volwassen' site ook kinderen en jongeren wil bereiken en daarvoor aparte pagina's voorziet, die verder weinig van de site afwijken.

- ~ Ja, deze is niet voor kinderen. Dat is algemeen. Terwijl het er wel opstaat dat het voor kinderen is. Een pagina voor kinderen moet echt wel voor kinderen zijn. (jonge ervaringsdeskundige)
- ~ Is die voor kinderen bedoeld? Ik zou denken, voor ouders of voor diensten. (jonge ervaringsdeskundige)

Kinderen zijn best bereid om de teksten door te lezen, maar dat blijft voor hen wat vreemd: ze kennen het internet vooral als een plek voor interactie, minder als

bron van informatie. Bij websites vol grote tekstblokken haken ze dan ook snel af; dit is het sterkst het geval voor tieners. Via de links surfen ze dan naar andere sites.

- ~ Ja, ik vind het persoonlijk een heel saaie site. Er staat wel op dat het voor kinderen en voor jongeren en voor volwassenen is, maar het is eigenlijk eerder voor volwassenen, dat is heel saai, er is niets leuks aan. Er staan geen verhalen op van mensen. (tiener)

Een kindversie van een volwassen site is dus uit den boze. Een website voor kinderen moet echt voor kinderen zijn, een site voor jongeren echt op jongeren gericht. Vormelijk kan dat door veel beelden en filmpjes te gebruiken.

ONS ONDERZOEK: NAAR EEN KINDVRIENDELIJKE HULPLIJN 1712

In 2012 startte de Vlaamse Overheid '1712' op: een centrale hulplijn op voor alle vormen van geweld, misbruik en kindermishandeling. Duizenden volwassenen vonden hun weg naar die hulplijn, maar kinderen en jongeren namen nauwelijks contact op. Daarom vroeg het departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin aan Kind & Samenleving om te onderzoeken hoe 1712 meer kindvriendelijk kon worden.

We hielden onder meer focusgesprekken met kinderen, jongeren en jonge ervaringsdeskundigen, en kwamen tot voorstellen in werksessies met experts uit (jeugd)communicatie en jeugdhulp. Zo schreven we beleidsaanbevelingen die kunnen dienen als een ruw ontwerp van een kindvriendelijk 1712. Op onze website vindt u een korte samenvatting en het volledige rapport met de aanbevelingen. Dit artikel is gebaseerd op die focusgesprekken.

Hip zijn dan maar?

Toch betekent kindvriendelijkheid nog niet dat hulplijnen moeten gaan voor een volledig speelse, hippe site, waar de informatie verstopt zit achter leuke prentjes. Een navigatie in een heel virtueel landschap, zoals in een spel, leidt immers tot willekeurig surfgedrag. We konden zien hoe kinderen in een virtueel huis op de wc of op de schommel klikten omdat ze dat wel grappig vonden, of hoe ze voor het donkerkleurige figuurtje kozen: "Dat mannetje leek op mij." In zo'n geval strooien de websitebouwers met kruimels die nauwelijks de weg wijzen. "Ha, ik zal daar eens op klikken", denken kinderen dan, "we zullen wel zien wat er gebeurt". Voor een spelletjessite is dat net leuk, maar voor informatieve en hulpsites is het nefast. Juist omdat hulplijnen voor veel kinderen en jongeren een grote onbekende zijn, hebben ze een duidelijke structuur en grote knoppen nodig. Dat is des te belangrijker omdat zeker kinderen nog niet zo goed in staat zijn om efficiënt informatie te zoeken. Ze proberen ook [weinig verschillende bronnen](#) uit. Kinderen en jongeren geven dan ook aan dat ze dat soort duidelijkheid waarderen: waarvoor dient de hulplijn, is dat iets voor mij, hoe kan ik daar contact mee opnemen?

- ~ Ken je die gsm's voor ouderen, met van die grote nummers? Zo zou een site ook opgebouwd moeten zijn. Direct overzichtelijk. Als je het als kind supermoeilijk hebt thuis, dan weet je het zó al niet. (jonge ervaringsdeskundige)

Stapstenen zijn onontbeerlijk

Kinderen hebben dus niet genoeg aan wat rondgestrooide kruimels om hun weg te vinden. Ze willen duidelijke stapstenen. Misschien lijkt het beeld van klein duimpje op het internet wat zielig, anno 2014. Zijn kinderen dan geen digital natives, whizzkids zelfs, opgegroeid met het internet, vrolijk swipend over elk scherm dat hun weg kruist?

Het surfgedrag tijdens de focusgroepen, waarbij kinderen en jongeren op tablets verschillende hulpsites bekeken, toonde dat ze niet altijd de navigatiestructuur van een website begrepen. Ze hadden dan bijvoorbeeld niet door dat ze van de kinder- op de jongerenpagina waren beland (alhoewel dit onder meer door een andere achtergrondkleur wordt aangegeven). Wel begrepen kinderen bij een klassiek ogende site meestal zeer snel wat de essentie was: waarover hij ging en waarvoor hij was bedoeld.

Zeker bij de kinderen (5e leerjaar) was het opvallend dat ook wie quasi dagelijks op internet zat, soms in de knoei kwam met de navigatie. De site linkte hen door naar een externe website, wat ze helemaal niet verwachtten: "Wat is dit hier?!" Kinderen wisten dan niet altijd hoe ze terug op de site konden geraken. "Toen kwamen wij plots op een andere site en was alles verpest." Zelf een omweg zoeken, lukte niet altijd. "We zaten vast, hadden op een verkeerde knop gedruwd, en dan hebben we dat opgezocht [op google], en dan kwamen we op deze website" - een andere site dan de bedoeling was.

Nog een extra aandachtspunt: bij de selectie van bruikbare sites voor onze focusgroepen vielen enkele mogelijke sites af omdat ze niet werkten op tablet. Sommige sites hebben minder mogelijkheden op tablet, of de 'knoppen' (buttons) zijn te klein. Nochtans zullen smartphones of tablets net voor vertrouwelijke zaken belangrijke tools worden voor kinderen en jongeren, omdat ze hét private middel bij uitstek zijn om het internet op te gaan, veel meer dan een pc of laptop.

Verwarring over woorden

De nood aan duidelijkheid speelt ook zeer sterk in het woordgebruik dat websites en hulplijnen gebruiken. Wat betekent 'discreet' bijvoorbeeld als het over een hulplijn gaat? "Discreet... dat is 'zo specifiek mogelijk'", denkt een tiener. Maar ook voor de hand liggende woorden kunnen onduidelijkheid oproepen. Wat zijn werkdagen? "Wanneer is dat dan? Is dat ook op zaterdag?", vraagt een kind.

Verschillende hulplijnen maken het mogelijk dat kinderen of jongeren chatten op hun site. Kinderen en jongeren kennen 'chatten' vooral als iets met meerdere deelnemers: op spelletjessites, in chatboxen en op Facebook. Bij de term 'chat' denken ze dan ook niet noodzakelijk aan een vertrouwelijke 1-op-1 chat met een hulpverlener. Die onduidelijkheid geldt niet alleen voor de jongste leeftijdsgroepen.

Een behoorlijk fundamentele kwestie voor de hulplijn 1712, waar je terecht kunt met vragen over alle vormen van geweld, is wat de term 'geweld' precies oproept bij kinderen en jongeren. Het is niet echt een woord dat ze gebruiken. Niet alleen kinderen, maar ook jongeren plaatsen niet alle vormen van geweld ook onder die noemer. Als de hulplijn 1712 over geweld gaat, waarom gaan hun posters dan over pesten of over seksueel misbruik?

"Die snapte ik toen niet goed. Ik heb daar echt even naar moeten kijken. Ik dacht dat dat meer rond pesten ging of rond een slechte dag op school en dat het daar niet zo goed ging, maar ik had niet door dat het over geweld ging"
(jonge ervaringsdeskundige)

Als kinderen en jongeren tekst- en beeldmateriaal op een zeer concrete manier interpreteren, beschouwen ze de boodschap ook sneller als niet relevant voor zichzelf. Een affiche waarop een jongen afgebeeld wordt die geslagen werd en met de slogan 'brute pech of brute papa?', is volgens hen bedoeld voor zonen die mishandeld worden door hun vaders.

- ~ Het is geen goeie affiche, want er is alleen een papa, en het kan dat je papa keilief is en je mama keistout... Brute pech of brute mama of brute papa was beter geweest, of brute ouders. (tiener).
- ~ De affiches zijn voor kinderen, niet voor mama's. (kind)

Een affiche met de slogan 'slipje kwijt of onschuld kwijt' is "vooral voor de meisjes" bedoeld, "niet voor de jongens" (tieners). Die affiche wordt ook niet echt begrepen: "Niet echt, niet echt. Ge weet dat toch niet zeker." Opnieuw geldt: hoe duidelijker hoe beter, en woordspelletjes scheppen vooral verwarring.

"En dit gaat meer over verkrachting, seksueel misbruik. Ik snap zo niet goed wat dat specifiek met geweld te maken heeft."
(jonge ervaringsdeskundige)

Wie wijst de weg?

Een hulplijn moet dus goed duidelijk maken waarvoor ze dient. Maar kinderen en jongeren willen ook weten wie de kruimels heeft uitgestrooid. Ze vinden een visuele en verbale stijl die te zeer op 'fun' gericht is, bij een ernstig onderwerp niet authentiek en daarom minder te vertrouwen. "Als je problemen hebt, wil je naar een serieuze lijn bellen." (jongere)

Opvallend is dat lagere schoolkinderen zich afvragen of een site wel te vertrouwen is. Ze zijn immers opgegroeid met de boodschap dat het internet allerlei gevaren inhoudt. "Als je zo op google zoekt, en daar komen sites, hoe weet je dan welke site echt is?". Dat tast soms zelfs bekende sites als Awel aan. Kinderen kunnen het idee hebben dat alles wat ze schrijven open en bloot op de website komt, zoals op het forum van Awel:

- ~ Mijn papa zei dat ik naar Awel moest gaan, maar ik durfde niet, want dan kan iedereen het zien.
- ~ Een forum, dat is goed en slecht. Ze geven jou meer advies, maar heel de wereld kan dat zien.

Kinderen beseffen niet altijd dat nicknames eender wat kunnen zijn of dat namen bij getuigenissen geanonimiseerd kunnen zijn. Een getuigenis van 'Lisa' op kindermishandeling.nl begrijpen ze als iets wat werkelijk van een meisje genaamd Lisa komt: "Er stond ook een verhaal op, maar dat was niet anoniem. Ze heette Lisa."

Die zorgen over anonimiteit en betrouwbaarheid vormen dan ook een grote drempel om ergens hulp te zoeken. Op zoek naar autoriteit zeiden de kinderen bijvoorbeeld dat ze naar óns zouden bellen om te weten of een site wel betrouwbaar is - naar de toevallig bij hen verzeild geraakte onderzoekers.

Ook tieners twijfelen soms nog bij de echtheid of goede bedoelingen van een site.

- ~ En hoe weten we of dat die sites echt zijn?
- ~ Dat kan toch ook vals zijn.
- ~ Misschien zegt die meneer: ja het is best om zelfmoord te plegen.
- ~ Dat is waar. (Tieners)

Een hulplijn moet die twijfels erkennen. Ze kan kinderen geruiststellen door te tonen dat ze hier veel aandacht voor heeft. Dat kan door een 'nooduitgang'-

knop te plaatsen op elke pagina - die je naar het onverdachte Google brengt - of door uitleg te geven over hoe kinderen hun privacy kunnen waarborgen. Het wantrouwen kan ook gemilderd worden door ondersteunende communicatie. Personen en organisaties die het vertrouwen van kinderen genieten (leerkrachten, Awel...), kunnen autoriteit geven aan de hulplijn en aangeven dat ze wel degelijk te vertrouwen is. En omdat kinderen en jongeren meer vertrouwen hebben in papieren communicatie, spelen ook affiches en folders - omkaderd door mensen waar kinderen vertrouwen in hebben - een belangrijke rol.

Hulp zoeken zet kinderen en jongeren in een kwetsbare positie. Tegenover die kwetsbaarheid en onzekerheid kan een hulplijn controle stellen die ze in handen van de jongeren geeft. Dat kan door jongeren niet enkel als slachtoffer aan te spreken, maar vooral aandacht te hebben voor mogelijke oplossingen, wat meer uitnodigt om contact op te nemen. Daarbij is het voor kinderen en jongeren belangrijk te weten 'wat er zal gebeuren': wat mag ik verwachten als ik contact opneem? Bij wat voor mensen kom ik terecht? Wanneer krijg ik antwoord als ik een mail stuur? Ook dát zijn stapstenen voor een stevig pad naar contact met de hulplijn.

De grote verdwijntruc

Kinderen muizen er vanonder op het speelplein

Door Lien Van Breda en Johan Meire

Hoe beleven kinderen hun dagen op het speelplein? Met het team van Kind & Samenleving observeerden we deze zomer uitbundig spel en moddergevechten, telefoontje en tik-tak-boem, en misschien nog het meest opvallend: hoe kinderen er geregeld vanonder muisden. Over verdwijnbomen en picknickdekens van karton.

Potteke stamp! Dat is wat het groepje tienervrienden kiest als namiddagactiviteit. Ja, 13-plussers gaan ook wel eens voor een traditioneel spelletje – je verstoppen, gezocht worden, de gevonden kinderen vrij krijgen door een bal weg te schoppen. Maar als het spel begint, verdwijnt het groepje roepend en giehelend uit het zicht, en trekken de tieners zich van het hele spelopzet niet veel meer aan. Eenmaal ‘verstopt’, beginnen ze vol spanning te speculeren over het nachtspel dat straks nog volgt. Enthousiast gaan ze in het bos op zoek of er al sporen zijn te vinden van de avond waar ze al heel de zomer naar hebben uitgekeken.

De keuze voor ‘potteke stamp’ was dus een keuze voor die activiteit die het meest kans op ontsnappen gaf – en dus om toch te doen wat je eigenlijk zélf van plan was. Tijdens de dertig dagen waarop wij deze zomer kinderen observeerden op tien speelpleinwerkingen, zagen we het zo vaak gebeuren: kinderen die zochten naar een eigen plekje, alleen of onder elkaar, soms volop in het speelpleingewoel, soms ergens opzij. De

grote verdwijntruc werd overal toegepast. Op één speelplein was er zelfs een heuse verdwijnboom. Wel tien keer op een voormiddag verdween een jongen onder de laag hangende takken van deze boom. Twee andere jongens toonden al klauterend hoe er een plankje tussen twee hoge takken bevestigd was, van waarop je een mooi overzicht over het speelplein had. Zij zagen het speelplein, het speelplein zag hen

In opdracht van de Vlaamse overheid werkt Kind & Samenleving aan een onderzoek dat de speelpleinsector in kaart brengt. In het traject, dat in april 2015 afloopt, bevragen we organisatoren en animatoren met een vragenlijst, maar we zijn ook op tien speelpleinen gaan kijken hoe de kinderen zelf hun speelpleindag beleven. Speelpleinen van de meest diverse pluimage, van heel strikt georganiseerd tot heel informeel en open, van werkingen met een paar tientallen kinderen tot enkele honderden, op een buurtpleintje, een duffe speelplaats of een terrein met de meest uiteenlopende speelkansen.

niet. Maar ook onder een podium konden kinderen midden in een activiteit verdwijnen, tijdelijk uit het zicht van animatoren. En dan deden die kinderen eigenlijk al veel moeite om zich te verstoppen. Anderen ploften gewoon middenin een dansje neer op een groot springkussen in de zon. Het werkte: het duurde een tijdje voor de animatoren hen in de gaten hadden, en ondertussen lagen ze toch maar mooi op het warme kussen te genieten.

'Moeten' spelen is vreemd

Dat kinderen nu en dan uit het zicht verdwijnen, is niet meer dan logisch. Door te ontsnappen vinden ze de tijd om even iets anders te doen, om ruzies te beslechten, een oorlogje tegen de meisjes te beramen, om te ontsnappen aan een activiteit die ze niet leuk vinden, of om simpelweg uit te rusten of even alleen te zijn: op drukke speelpleindagen is zo'n rustpunt lang niet vanzelfsprekend.

Samen iets groots ondernemen, is net de waarde van georganiseerd spel, en je kan kinderen daar bijzonder intens in zien opgaan. Maar omdat kinderen nu eenmaal verschillend zijn of omdat een spel, hoe spannend ook, nooit de hele groep voortdurend kan boeien, is het voor sommigen al eens van 'moeten meedoen'. Dat zagen we vaker op het einde van een activiteit. "Kom, mannen, 't is nog maar efkes, wij zijn ook moe", probeert een animator de kinderen nog te motiveren op het einde van de namiddag. 'Moeten spelen' is iets raars.

Over vrijheid, straf en de geboorte van een slang

Soms komt een aanmoediging van een animator 'om weer mee te doen' als geroepen: het eigen spelletje is weer saai geworden, of de ergste moeheid is voorbij. Maar soms is de vrijheid om buiten de lijntjes te kleuren wel héél klein. Tijdens een dans doet een meisje aan de zijlijn haar turnoefeningen. Niemand let op haar, de dansende animatoren en kinderen hebben dolle pret. Wanneer de kinderen daarna verzamelen om verder te werken aan een filmpje dat ze aan het maken zijn, is het meisje nog altijd bezig met haar oefeningen. Plots moet ze in de hoek gaan staan: 'Ik heb je al vier keer verwittigd vandaag dat je niet de hele tijd turnsprongen moet maken in de zaal', zegt de animator. Wanneer dit verdwijnen niet helemaal legitiem is, is

het inderdaad ook kwetsbaar. Hoe lang kan of mag het moment duren? Het is middagpauze, en vier kinderen hebben zich weten te verstoppen in een lokaaltje, terwijl ze eigenlijk buiten moeten zijn. Ook de onderzoekster mag er, na een moment van aarzeling, bij. Want: "jij bent geen juffrouw, jij bent gewoon jezelf". Een stukje eigen tijd en een paar loombandjes: meer heeft Robin, één van de kinderen, niet nodig om voor de anderen "de natuurfilm over de geboorte van de slang" uit te beelden, met in de hoofdrol een paar plastic slangen. Intussen heeft iemand het idee om de deur van het lokaal met een zetel te barricaderen, zodat het spel ongestoord kan verdergaan. En zo luisteren de kinderen gefascineerd naar Robins verhaal over hoe de slang 's nachts uit haar ei breekt. De spanning in de kamer is bijna tastbaar. En dan, net nadat de slang het levenslicht heeft gezien, geraakt een animator voorbij de barricade. De kinderen moeten naar buiten.

Een eigen plek zoeken, vinden en maken

Een heel strakke organisatie dreigt spelkansen vaak te verminderen omdat ze botst met het meanderende verloop dat nu eenmaal eigen is aan het spel dat kinderen zelf organiseren. Een beetje flexibiliteit in de organisatie kan dan ook wonderen doen. Soms kan de organisatie van een speelplein kinderen zelfs steunen in hun zoektocht naar een eigen plek, door ze net iets meer vrijheid te geven. Als kinderen zelf hun spel kunnen vormgeven, zie je ze op speelpleinen vaak een 'eigen stukje' zoeken of zelfs letterlijk maken: in het vaak zeer populaire bouwen van kampen bijvoorbeeld, of simpelweg in het 'bezetten' van een hoekje van de zandbak: 'Dat is hier van ons'. Het gebeurt ook als kinderen niet spelen,

en opnieuw is de vrijheid die ze daarbij genieten cruciaal. Misschien moeten alle kinderen samen eten aan tafel. Maar na het eten schuiven er een paar een hoop Zweedse banken tegen elkaar en maken zo een groot vlak waarop ze even gaan liggen. Of misschien mogen kinderen zélf een plekje uitzoeken. Dan kunnen ze eten in hun kamp en in het geniep op hun gsm kijken. Onder een parasolvormige boom beginnen drie kleuters te picknicken: ze hebben een groot stuk beschilderd karton gevonden en recyclen het nu als picknickdeken.

Balanceren op een dunne lijn

Net de eigen plekken van kinderen, zoals kampen, scheppen ruimte voor de heftigste ruzies én voor die momenten die voor kinderen onvergetelijk worden omdat ze zélf iets groots hebben gerealiseerd of omdat ze toch maar dingen hebben gedaan die ze eigenlijk niet mochten. Als kinderen even uit het zicht mogen verdwijnen, krijgen ze het vertrouwen om zelf op die dunne lijn te balanceren tussen bescherming en vrijheid. Vaker wel dan niet is dat onschuldige pret. Ze zijn eventjes alleen in de keuken en beginnen er hun lekker ongepaste liedjes te zingen. En natuurlijk vinden ze in diezelfde keuken dan meteen een jeneverfles, waarna ze wild speculeren over hoe dit drankje heet

en wat de gevolgen van alcohol allemaal wel zijn. "Dat is waarvan je in het gevang geraakt!". Overtuigd geknik volgt. En komt er op dat moment een animator binnen, dan volgt ongetwijfeld een scène vol vermoorde onschuld.

Nu nog beter

We hebben uw mening nodig!

Drie keer per jaar brengt Kind & Samenleving twee e-zines uit: Kind & Ruimte en QuaJong. Omdat we daar best trots op zijn, maar ook inzien dat alles voor verbetering vatbaar is, willen we graag uw mening horen. Wat zit volgens u goed, en waar kan nog aan gesleuteld worden?

Via [deze \(gepersonaliseerde\) link](#) komt u op onze survey terecht. In vijf minuutjes en veertien vragen naar een beter e-zine.

Alvast onze hartelijke dank!

WE WANT YOU!

Ik wil, ik wil ...

//

Een **vriendje**
hebben die
perfect is
voor mij
dan **voel** ik
me
niet zo **alleen**
meer

//

Citaat uit het boek **Kinderdromen, wat kinderen echt willen voor ze twaalf zijn**, uitg. Lannoo. Ketnet vroeg kinderen wat ze zeker wilden doen voor ze twaalf waren en de tv-zender kreeg daar liefst 100.000 reacties op. In die dromen houden kinderen ons een spiegel voor. Ze vertellen over de gezinnen waar ze wonen, de vrienden die ze hebben of zouden willen, over de liefde voor ouders en grootouders, maar ook over pesterijen, eenzaamheid en de beperkingen waarop ze stuiten. In interviews en kortere beschouwingen geven onderzoekers en deskundigen duiding.

Nieuws

Nieuwe blog, nieuw vormingsaanbod, nieuwe opdrachten

- Over modderkinderen, speelsporen en de kunst om buiten te vliegen uit de speeltuin: we hebben een [nieuwe BLOG](#).
- Op zoek naar een bijscholing, vorming of coaching? Ons [VORMINGSAANBOD](#) is helemaal vernieuwd en op maat van uw organisatie, gemeente of (hoge)school gesneden.
- Zoals u al kon lezen in dit e-zine bezochten onze onderzoekers diverse speelpleinen om er kinderen te observeren en te bevragen, in het kader van ons speelpleinonderzoek. Tot onze grote vreugde hebben heel wat organisatoren en moni's onze enquête ingevuld - waarvoor dank. De LOL-trappers en LOL-broeken, die we verlootten onder de deelnemers, gaan binnenkort de deur uit!
- Dit najaar trekken we naar scholen en speelplaatsen, en gaan we verder met een fotoreportage over het thema 'spelen en ontmoeten' in de openbare ruimte. In het voorjaar brengen we een collectie 'speel-kaarten' uit, en een prachtige documentaire rond klapspelletjes. Meer daarover in ons volgende e-zine.
- Momenteel maken we met het team een analyse en organiseren we inspraaksessies voor een nieuwe site (Allée du Kaai) aan de Materialenkaai, in de Brusselse kanaalzone.

Maar we hebben het ze toch gevraagd?

Over de kracht en de valkuilen van onderzoek met jongeren

Door Marlies Marreel en An Piessens

Inspraak en participatie zijn sleutelbegrippen voor Kind & Samenleving, maar soms moet je je vanzelfsprekendheden in vraag durven stellen. Marlies, die stage liep bij ons, zag de kracht van onze aanpak, maar plaatste ook kritische kanttekeningen. An, onderzoeker en directeur van Kind & Samenleving, verdedigt dan weer de keuze om kinderen en jongeren toch bij onderzoek te blijven betrekken.

DE BLIK VAN DE STUDENTE: GOEDE BEDOELINGEN ÉN RISICO'S

Als studente Sociale Agogiek liet ik me tijdens mijn stage bij Kind & Samenleving onderdompelen in een unieke mentaliteit en een sterke visie. Ik werkte hoofdzakelijk mee aan het onderzoek voor de Stadsmonitor, waarbij we aan de hand van creatieve klassessies een vragenlijst uitwerkten over hoe kinderen hun stad beleven. Daarvoor ging ik mee op pad, op zoek naar het perspectief van kinderen en jongeren. Wat me opviel, was de uitgesproken aandacht voor participatie.

Die aanpak past binnen een algemene trend sinds de jaren '90. Nog nieuwer zijn de creatieve onderzoeksmethoden die gebruikt worden om participatie te verwezenlijken. Steeds vaker worden in onderzoeken foto's, tekeningen en kunst gebruikt, om beter aan te sluiten bij de beleevingswereld van kinderen en jongeren en minder uitsluitend te steunen

op verbale competenties. Ik besloot me voor mijn eindwerk te verdiepen in de achtergrond, de kracht én de valkuilen van die manier van werken.

Niet toevallig net nu

Tot de jaren negentig van de vorige eeuw werd de studie van de kindertijd grotendeels gedomineerd door de ontwikkelingspsychologie. Een groeiende kritiek op die benadering, die kinderen uitsluitend zag als incompetent en 'nog niet volwassen', zorgde voor een omslag in het jeugdonderzoek: door het inzicht dat kinderen en hun sociale relaties het onderzoeken waard zijn, verschoof de focus naar wie ze nu zijn, en lag die niet langer uitsluitend op 'wie ze nog moesten worden'. Parallel met deze beweging kwam ook de kinderrechtenbeweging meer op de politieke agenda. Beide stromingen maakten het perspectief van kinderen meer zichtbaar en bevorderden hun participatie in onderzoek en beleidsvorming.

Participatief onderzoek vormt een oprechte en belangrijke poging om de ervaringen van kinderen onder de aandacht te brengen. Toch worden de laatste jaren ook vragen gesteld bij deze aanpak. Het risico is namelijk dat die technieken gezien worden als goed en onfeilbaar: de suggestie is dan dat als je de technieken zorgvuldig toegepast, je ook in staat zal zijn ware kennis over kinderen te genereren. "Het is zo, want we hebben het ze toch gevraagd?" Goed onderzoek valt echter niet te herleiden tot ingenieuze technieken, maar vereist daarnaast vooral een attitude die de inherente onvoorspelbaarheid van onderzoek aanvaardt.

Vraagtekens bij drie argumenten

Participatief jeugdonderzoek is te verdedigen met kennis-theoretische, ethische en methodologische argumenten. Bij al deze pluspunten moet je echter de nodige kanttekeningen maken.

- **1. Kennistheoretische argumenten**

Doordat onderzoek participatief is, ambieert het 'juistere' kennis op te leveren. Maar ook in onderzoek dat expliciet op zoek gaat naar de beleving van kinderen en jongeren, zijn problemen van representatie en authenticiteit aan de orde: je kunt nooit dé werkelijkheid in kaart brengen. Bovendien dreig je hier misschien te veel voorbij te gaan aan de ervaringskennis en deskundigheid van opvoeders en onderzoekers.

- **2. Ethische argumenten**

Vanuit het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind worden participatieve methoden ingezet als hefboom om de machtsverschillen tussen kinderen en volwassenen weg te werken in onderzoek. Deze methode garandeert echter geen machtsvrij gebeuren. Zo kan het interessant zijn om op zoek te gaan naar de macht die institutionele contexten uitoefenen: in een onderzoek dat thuis wordt georganiseerd krijg je hoe dan ook een ander soort antwoorden dan op school. Ook de sociale relaties en machtsverschillen tussen kinderen onderling spelen een rol. Tot slot kan ook de vraag waarom kinderen deelnemen interessant zijn: zij kunnen de onderzoeksmethoden immers naar hun hand zetten om de eigen agenda te vervullen. Zijn ze door hun deelname misschien verlost van een vervelende wiskundeles, krijgen ze daardoor toegang tot moeilijk bereikbare informatie, of vinden ze het leuk om eens ongenegeerd hun mening te mogen uiten?

- **3. Methodologische argumenten**

Kindgerichte onderzoeksmethoden zouden meer en betere onderzoeksresultaten opleveren, vooral bij de zogenaamde moeilijk bereikbare groepen. Ook dit is in de praktijk niet altijd waar. Dat bleek bijvoorbeeld tijdens een oefening met mental maps waarbij de kinderen hun buurt moesten tekenen: sommigen wilden vooral een 'mooie tekening' maken. Tijdens een creatieve sessie vroegen kinderen zich dan weer hardop af "wanneer we nu eindelijk gingen stoppen met die foto's".

Participatie als norm: geen goed idee

Tot slot nog dit. Net zoals elke andere pedagogische interventie is jeugdonderzoek een tussenkomst in de leefwereld van kinderen en jongeren. Zo'n interventie moet je altijd afwegen aan het (kennis)voordeel voor zowel onderzoeker als kind. Een verbeterde maatschappelijke positie van kinderen in onderzoek en samenleving is hierbij de toetssteen. Aangezien deze missie niet altijd zal worden volbracht, moet het ook mogelijk zijn om participatieve methoden soms aan de kant te schuiven. Samengevat kan je stellen dat participatief werken met kinderen en jongeren heel wat mogelijkheden biedt, maar dat die aanpak in de praktijk wel op grenzen kan stuiten. Van die grenzen moeten we ons tijdens het onderzoekswerk niet alleen bewust zijn, het is ook noodzakelijk om ze telkens weer in vraag te durven stellen. Enkel op die manier zetten we verdere stappen in de richting van goed participatief jeugdonderzoek.

DE ARGUMENTEN VAN DE ONDERZOEKER: OVER HET BELANG VAN LASTIGE KINDEREN

Participatief onderzoek is in, maar is het daarom ook goed? En voor wie is het goed? Voor de kinderen, voor de kennis, of voor de volwassenen? Pertinente vragen, en je vindt daar eigenlijk nooit een sluitend antwoord op. Dat is maar goed ook, want anders ben je met een dogma, en niet meer met onderzoek bezig. Onderzoek is wezenlijk 'op zoek gaan'. En als je op zoek gaat, weet je niet altijd wat je vindt.

Onze keuze om participatief onderzoek te doen, heeft ruwweg drie redenen.

Een eerste is de keuze om voor alles wat we ondernemen op zoek te gaan naar het perspectief van kinderen en jongeren. Participatie is hier een doel: het zichtbaar maken van perspectieven, en van het gegeven dat perspectieven van verschillende betrokkenen niet noodzakelijk hetzelfde zijn. Onze aandacht ligt daarbij telkens weer bij kinderen en jongeren, maar dat is dan ook de missie van de organisatie. Slagen we daarin? Ja, zeg ik als 'expert van een expertisecentrum'. Min of meer, zeg ik als onderzoeker. Zitten kinderen en jongeren daarop te wachten? Nee, niet altijd. En daarom doet 'een lastig kind' tijdens onderzoek af en toe wel deugd, want het houdt je alert.

"We zouden in onze onderzoeksverslagen meer moeten vertellen over wat er misgelopen is. Welke schitterende methode we bedachten, die toch de mist in ging."

En dat brengt me meteen bij de tweede, niet te onderschatten reden: omdat opdrachtgevers het vragen. Dat wil dus zeggen dat ook de diensten en organisaties die een onderzoek bestellen, wel interesse hebben om het perspectief van verschillende betrokkenen mee te nemen. Dat kan meerdere redenen hebben, en je kan het als onderzoeker al dan niet eens zijn met die redenen. Maar als je een participatief onderzoek doet, moet je je minstens engageren ten aanzien van die verwachtingen van een opdrachtgever. Is dat gemakkelijk? Nee, niet altijd, want de vlag 'participatie' dekt toch wel zeer uiteenlopende ladingen. Is het interessant en leer je er iets van bij? Ja, altijd. Tenminste als je opdrachtgevers niet gewoon als geldschieters ziet.

Een derde reden om aan participatief onderzoek te doen, is dat het een kans biedt om meer diversiteit tussen kinderen en jongeren aan bod te laten komen. Althans, ook dat streven we na. Maar eigenlijk vraagt onderzoek altijd wel iets van kinderen en jongeren. En sluit elke methode die je hanteert in of uit. Ook participatieve methoden. Dat merkten we onlangs weer op toen we kinderen (in een schoolcontext) vroegen om een mental map te tekenen. Creatieve methode, nietwaar? Wel, de helft van de kinderen verkrampte bij de opdracht om een tekening te maken, want 'ze konden niet goed tekenen'.

Kijk, daar leer je nu weer veel van bij. Participatief is niet hetzelfde als creatief, en dat is niet hetzelfde als 'inclusief'. Onderzoek doen naar het perspectief van kinderen kan op vele manieren, en eigenlijk zouden we in onze onderzoeksverslagen veel meer moeten kunnen vertellen over wat er misgelopen is. Welke schitterende methode we bedachten, die op het terrein de mist in ging.

Dus, bij deze een oproep aan andere onderzoekers. Wanneer hebt u een participatieve methode bedacht die foutliep?

Ik wil niet!

“Lach eens mooi voor de foto!” We vragen het kinderen zo vaak, omdat foto’s nu eenmaal mooie herinneringen moeten vastleggen. En toch: kijken naar kinderen is ook hun boosheid zien. Het is niet alleen het klinken, maar ook het botsen een plaats geven.

De foto’s zijn genomen door Diego Franssens, in het kader van ons onderzoek rond Spelen & Ontmoeten.

De vragen die Kristien Nys zich stelt

Door Hans Berten

Normaal gezien is het de interviewer die de vragen stelt, maar een beetje Kwajong draait de rollen graag om. Daarom polsten we bij onderzoekster Kristien Nys naar enkele centrale thema's uit haar werk: welke vragen stelt zij zichzelf?

Hoe zorg je dat opvoedingsondersteuning meer is dan zeggen wat ouders met hun kinderen moeten doen?

Opvoeden heeft te maken met wat de ouders in de opvoeding belangrijk vinden, welke inzichten ze over kinderen en hun ontwikkeling hebben én welke betekenissen ze daaraan geven. Hun perspectief moet een plaats krijgen, maar het is belangrijk dat te plaatsen naast andere perspectieven, en dan denk ik in het bijzonder aan dat van het kind. In de begeleiding van ouders is het belangrijk om dat mee te nemen. Ook bij het opstellen van een ondersteuningsplan moet je bekijken hoe je kinderen, of op zijn minst hun perspectief, kunt betrekken. Welke zijn hun bekommernissen, wat zou hen kunnen ondersteunen, welke rol kennen zij zichzelf toe in het gezin? Bovendien gaat opvoedingsondersteuning niet alleen over wat er in een gezin gebeurt, maar ook over hoe onze samenleving georganiseerd is, over hoe maatschappelijke voorzieningen zoals scholen, kinderopvang en jeugdwerk, met kinderen, jongeren en ouders omgaan. Dat perspectief moet je ook mee in rekening brengen.

Als ik kijk hoeveel initiatieven nu al samen met ouders én kinderen nagaan wat ondersteunend voor hen kan zijn, dan stel ik vast dat we steeds verder staan van het klassieke model, waarbij de redenering was: wij weten wat uw kinderen nodig hebben en wat u dan als ouder moet doen. Uiteraard kun je ouders wel heel wat wetenschappelijke inzichten meegeven, maar veel hangt af van de wijze waarop je dat doet. Vandaar dat het cruciaal is dat een ondersteuner probeert om zich in het perspectief van de ouder, het kind, de partner, de context... te plaatsen. Dat is niet altijd evident. We kijken allemaal met een bepaalde bril naar opvoeding als pedagogische praktijk, en het is niet gemakkelijk om die bril af te zetten. We moeten op onze hoede zijn dat we in opvoedingssituaties die wij, vanuit onze blik, als 'anders' ervaren, niet een arsenaal aan verbeteringstips opleggen. Zeker bij maatschappelijk kwetsbare gezinnen moeten we ons bewust zijn van de vele belastende elementen die op hun pad komen. Het vraagt op zijn minst afstemming.

“We merken dat de contacten met maatschappelijke dienstverlening nog te vaak gebeuren vanuit een beladen sfeer, bijvoorbeeld omdat er een probleem is bij één van de kinderen.”

Hoe kan je een aanbod toegankelijk maken voor alle kinderen en ouders?

Niet alleen in opvoedingsondersteuning, maar ook in vele andere domeinen zoals jeugdwerk en kinderopvang, is het bereik een belangrijk thema. Het blijft een uitdaging om maatschappelijk kwetsbare gezinnen, ouders én kinderen, de kans te geven om aan het maatschappelijk leven deel te nemen. Je moet daartoe een aanbod voorzien dat aansluit bij de behoeften van het gezin, en dat ook toegankelijk maken. Dat betekent doorgaans dat je niet vanuit 'het' aanbod kan vertrekken, maar aansluiting moet zoeken bij de belevingswereld van ouders, kinderen en jongeren.

Maatschappelijk kwetsbare gezinnen zijn minder mobiel, hebben minder toegang tot informatie, en hebben een kleiner sociaal netwerk. Het volstaat daarom niet om te wachten tot die gezinnen zelf komen aankloppen, je moet hen ook op de juiste manier tegemoet treden. Hier is voor opvoedingsondersteuning een belangrijke taak weggelegd. We merken dat de contacten met maatschappelijke dienstverlening nog te vaak gebeuren vanuit een beladen sfeer of vanuit een negatieve insteek, bijvoorbeeld omdat er een probleem is bij één van de kinderen. Er wordt nog te weinig gepraat over wat er goed is gegaan, over de mogelijkheden, met begrip voor de specifieke bekommernissen van het gezin.

Zo'n positieve benadering zie je bijvoorbeeld wel bij de speelotheken, ontmoetingsplaatsen of groepswerkingen. In elk onderzoek komt naar voren dat ouders behoefte hebben aan emotionele ondersteuning, aan bevestiging. Die kunnen ze vinden in het informele netwerk, bij hun partner, de familie, burens, maar ook bij andere ouders. Speelotheken spelen in op die behoefte: ouders komen er in contact met andere ouders, en kunnen er hun ervaringen delen, maar tegelijkertijd worden ook andere doelen gerealiseerd. Ouders én hun kinderen kunnen er samen leuke dingen doen, kinderen kunnen met andere kinderen spelen, en ze kunnen allerlei 'nieuw' speelgoed ontdekken. Begeleiders stellen vast dat ouders terugkomen als ze zien dat hun kind het er naar zijn zin heeft. Dat illustreert dat kinderen een belangrijke ingang zijn om ouders te ondersteunen en dat vertrouwen belangrijk is. Dat vertrouwen geeft dan weer mogelijkheden om kinderen en hun ouders met andere diensten vertrouwd te maken en hen bijvoorbeeld de weg te wijzen naar vrijetijdsactiviteiten, de opvang... Opvoedingsondersteuners kunnen hierin een rol spelen als 'doorverwijzer'.

Hoe kan je in onderzoek een stem geven aan ouders en kinderen uit maatschappelijk kwetsbare gezinnen?

Uiteraard is het belangrijk dat we een stem geven aan ouders en kinderen, aan wie ze zijn en wat zij willen. Tegelijk moet je de afweging maken: wat vragen we dan van hen? Ik ben absoluut bevreesd voor overbevraging van de kinderen en de ouders, te meer omdat van hen vaak al heel wat verwacht wordt. Hetzelfde geldt voor hun hulpverleners of begeleiders. Als zij gezinnen warm moeten maken voor deelname aan onderzoek, dan vraagt dit tijd: ze moeten het onderzoek introduceren, mensen tijd gunnen om te beslissen of ze al dan niet willen deelnemen, om op verhaal te komen. Daarom zijn er in het onderzoek nog heel wat uitdagingen.

Zo moeten we nog meer durven nadenken over de positie van ouders, kinderen en jongeren in een onderzoeksproject, en hoe je het onderzoek nog sterker kunt laten aansluiten bij wat zij nodig hebben. Een onderzoek wordt dan veel meer een leerproces dan een eindbalans, waarbij onderzoekers de ouders en kinderen goed kunnen beluisteren en de juiste vragen weten te stellen. Tegelijk moeten onderzoekscentra ook nagaan wat zij gezinnen kunnen bieden. Dat kan direct, door erkenning te geven aan

“Uiteraard is het belangrijk dat we een stem geven aan ouders en kinderen, aan wie ze zijn en wat zij willen. Tegelijk moet je de afweging maken: wat vragen we dan van hen?”

hun verhaal, en door bevindingen naar hen terug te koppelen. Of het kan ook minder direct, door nieuwe inzichten te vergaren die hulpverleners in hun werk ondersteunen – waardoor ook de gezinnen beter ondersteund worden. Met die kanttekening dat beleidsaanbevelingen van onderzoekers niet altijd stroken met de agenda's van het beleid. Er zijn alleszins redenen te over om ouders en kinderen bij onderzoek te blijven betrekken. Ten eerste om de diversiteit die uiteindelijk 'alle' ouders en kinderen kenmerkt, aan bod te laten komen. Daarnaast konden we meermaals vaststellen dat de bevroegden hun deelname aan onderzoek als positief ervoeren: ze vonden het goed om onbevragen te kunnen vertellen, om gehoord te worden, om te weten dat er met hun ervaringen 'iets meer' zou gebeuren, iets voor anderen zou kunnen veranderen. Wat de kinderen en jongeren betreft, is het relevant om hen de veranderingen die zij ervaren in beeld te laten brengen. Een jongere uit het onderzoek naar Thuiscompagnie gaf bijvoorbeeld aan hoe fijn ze het vond dat de verzorgende 's morgens een vriendelijk woord voor haar had en dat zoiets 'haar dag goed maakte'. Dat lijkt evident, maar illustreert hoe belangrijk klimaat en sfeer zijn in een gezin. Bovendien ervaren kinderen en jongeren soms veranderingen die ouders niet zien omdat ze bijvoorbeeld nog te zeer overmand zijn door problemen: ook in die zin is het een meerwaarde als je jongeren en kinderen in het onderzoek aan bod laat komen.

Kristien Nys is doctor in de pedagogische wetenschappen en verbonden aan het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee). Dit kenniscentrum verricht onderzoek naar de leefsituatie van gezinnen en hoe die kunnen worden ondersteund. Haar onderzoek spitst zich toe op opvoedingsondersteuning bij maatschappelijk kwetsbare gezinnen. Momenteel werkt ze i.s.m. de KULeuven aan een project over de rol die ouders spelen in de participatie van kinderen aan het jeugdwerk.

COLOFON

QuaJong, de wereld volgens kinderen en jongeren wordt 3x per jaar digitaal verspreid.

U kunt zich gratis abonneren via www.k-s.be

Daar kan u zich ook aanmelden voor het e-zine Kind & Ruimte.

Contactgegevens

Nijverheidsstraat 10

1000 Brussel

02 894 74 61

info@k-s.be

Verantwoordelijke uitgever

An Piessens

Werken mee aan dit nummer

An Piessens, Johan Meire, Hans Berten, Lien Van Breda, Marlies Marreel, Leen Van den dries en Kaat Schaubroeck (coördinatie).

Overname van artikels uit QuaJong is geen probleem, mits expliciete bronvermelding. Foto's, filmpjes en andere grafische elementen worden door het auteursrecht beschermd. Wil u ze reproduceren, dan moet u hiervoor de uitdrukkelijke schriftelijke toestemming hebben van QuaJong.

Met steun van de
Vlaamse overheid

